

ÚJABB RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK A SZENTFÖLDÖN

A második világháború előtt a keresztény archeológia azt tartotta, hogy a keresztény emlékek Nagy Konstantin korában születtek, mint a Szent Péter- és Pál-templom Rómában. Nem vették komolyan az Apostolok Cselekedeteinek állítását, hogy sok zsidó tért meg Krisztushoz, keresztény közösségek éltek Jeruzsálemben és egész Palesztinában. Azt tartották, hogy ezek a közösségek szétszóródtak a világon, amikor a rómaiak lerombolták Jeruzsálemet.

Az utóbbi évtizedekben mind többet tudunk a Szentföld zsidó-keresztény egyházairól; szent helyeikről egyre több emlék kerül elő. Az első felfedező Clermont-Ganneau volt, aki 1873-ban zsidó-keresztény osszuáriumoknak (csontláda) tartotta a Bat'n el Hawa-i és az Olajfák hegyén talált emlékeket, de megállapításaira az archeológusok nem figyeltek föl. 1945-ban Sukenik professzor a talpioti osszuáriumokkal kapcsolatban szenzációs fölfedezést közölt. Megfejtett egy föliratot, amelynek témája: „az apostolok siránkozása Jézus halálán”. B. Bagatti ferences régész ugyanebben az időben feliratos osszuáriumokat talált a 'Sefela barlangjaiban. Ismereteink egyre jobban szélesednek a zsidó-keresztény emlékekkel kapcsolatban. Ezek közül felsoroljuk a legfontosabbakat.

Sion hegyének zsinagóga-temploma

Sion hegye volt a jeruzsálemi ősegyház központja; az ősegyház ugyanis a Cenákulum (az utolsó vacsora terme) körül csoportosult. Az ApCsel szerint az Úr mennybemenetele után az apostolok visszatértek Jeruzsálembe, fölmentek a „felső terembe” (hüperon) és ott maradtak (1, 12–13). Ez a terem „nagy” lehetett, mert az ApCsel szerint 120 személy gyűlhetett össze benne. Tehát nagyobb lehetett a szokásos családi házaknál. Az első keresztények ebben a teremben végezték imádságaikat és mutatták be az Eukarisztiát; itt választották ki vezetőiket is. Emellett az első időben – amint az ApCsel és Hegeszipposz adataiból megállapítható – a jeruzsálemi keresztények többi zsidó testvérükkel följártak a templomba. Az üldözések, továbbá a templom pusztulása miatt vált szükségessé, hogy a híveknek saját termük legyen, ahol összegyűlhetnek és a Bibliát olvassák. Ezt a helyet héber nyelven „zsinagógának” nevezték. A Sionon a zsinagóga alsó terme az összejövetelekre, a felső terem pedig az Eukarisztia megünneplésére szolgálhatott. A jeruzsálemi egyház kalendáriumából tudjuk, hogy II. János püspök a 4. század második felében a Sionon új templomot épített. Ugyanitt építettek egy új és nagy templomot a keresztések, végül pedig a ferencesek. Ezek ismeretében kell megvizsgálni a régi maradványokat, a kétszintes, megjelenésében középkori és későbbi épületet. Az alsó teremben egy középkori kenotáf található, amit Dávid sírjaként tisztelnek. A felső termet tartják a Cenákulumnak, ahol az utolsó vacsora volt.

A helyiség keresztény használatát bizonyítják a grafittók is, amelyeket J. Pinkerfeld fedezett fel a fal vakolatán. A görög feliratokat így fordítja: „Győzz, ó Megváltónk. Könyörülj!” „Ó Jézus, hogy éljek, ó az Autokrator Ura.” Ez utóbbi cím Dávidot jelzi, akit az első keresztények a Sionon tiszteltek. (Ebből eredt a

zsidók és mohamedánok elképzelése, hogy itt volt a sírja is.) A Jézus név szokás szerint „IH” betűkbe van sűrítve. Ha különböző módon lehet is a grafittót magyarázni, az „IH” jel mindenképpen közös volt a zsidó-keresztényeknél (pl. Názáretben is Jézust jelenti). Tehát mindenképpen keresztény környezetben vagyunk, és a terem kapcsolatban volt az ősegyházzal. Dávid Krisztus őse és előképe, ezért ünnepelték együtt a Sionon a bizánci korban Szent Jakabbal december 26-án.

A két szent helyiség hasonló rendeltetése ugyanazon építmény falain belül nem ritkaság az őskeresztény korban. Az egyik volt a keresztelő templom, amely szolgálhatott az Eukarisztia ünneplésére is, a másik az agapéek terme. A keresztelések aprólékos gonddal megőrizték a kétszintes épületet úgy, amint találták.

A „*Dominus flevit*” osszuáriumi

Az Olajfák hegyének nyugati lejtőjén található a „*Dominus flevit*” kápolna annak emlékére, hogy virágvasárnapi bevonulása alkalmából Jézus megsíratta Jeruzsálemet (Lk 19, 41–44). 1953-ban alapozási munkáknál régi temetőt találtak, amely a Kr. e. 1. századtól a Kr. u. 4. századig volt használatban. B. Bagatti mintegy 400 sirt tárt fel. A 64 családi sírboltból 122 osszuárium és hét szarkofág került elő, rajtuk héber, arám és görög feliratok. Ezek a nevek gyakran szerepelnek az evangéliumokban is: Márta, Mária, Jairus, Szalóme, Szekunda, Philon Kürenaikosz... Egy egészen ismert név is szerepel: Simeon Jonah fia. (Erre a névre alapozva írta regényét F. Paul Peterson, amely szerint Jeruzsálemben megtalálták Péter apostol sírját.) Két jellegzetes jelet is találtak: egy konstantini monogramot a tiruszi prozelita Júdás osszuáriumán, továbbá egy keresztet egy másik osszuáriumon. Keresztet találtak már a talpioti sírboltban és a Szanhedrin temetőjében is. Ezeket keresztény jelként magyarázták palesztinai archeológusok (Sukénik, J. Rothschild). Kétségtelen, hogy Kr. u. 135-ig a kereszt nem jelentett mást, mint az üdvözítő „Tau”-t (Ez 9, 4; Jel 7, 4; 9, 4 alapján), de a zsidó-keresztények új értelmet adtak e jelnek.

Fölvetődik a kérdés: keresztény családokhoz tartozó sírokról van-e szó? A keresztény források az első pünkösd után Krisztus híveinek gyors növekedéséről számolnak be (ApCsel 2, 41; 4, 4, 21, 20). Euszébiosz egyháztörténete szerint a zsidó vezetők közül is igen sokan tértek Krisztus hitére. Az archeológusok általában jelentős leletnek tartják az osszuáriumokat az első keresztények jelenlétének bizonyítására, bár egyesek ezeket a következtetéseket nem tartják egyértelműnek.

Mária sírja

Jozefát völgyében, nem messze a Getszemáni-kerttől, található Mária sírja. A felhőszakadások a Kedron völgyében áradásokat okoznak, és ezt a Getszemáni-barlang és Mária sírja érzi meg leghamarabb. A Getszemáni-barlangot 1955 novemberében, Mária sírját 1972 februárjában öntötte el a víz. Mária sírja a görög ortodoxok birtokában van. Az áradás után elhatározták, hogy restaurálják a sentélyt, és B. Bagatti régészt kérték fel a régészeti feltáráásra. Így juthatott közel olyan részekhez, amelyek egyébként nem elérhetők. Ez a kutatás kimutatta, hogy a Kedron völgyében, ahol Mária sírja található, Kr. u. 1. századi temető volt.

Damaszkuszi Szent János 754. augusztus 15-én a Dormitio templomában prédikált és idézte a régi történetet: 451-ben a kalkedoni zsinat alkalmával az uralkodó és felesége Juvenalis jeruzsálemi püspöktől Mária ereklyéit kéri a Getszemáni-templomból. Juvenalis válaszában nem tesz mást, mint ismétli az apok-

rifokból ismert hagyományt az üres sírról. Ekkor már egy szerény templom állhatott itt, amely a sírt védte. A császár bőkezűségéből Juvenalis 455 körül épített egy alsó templomot, ennek nyomait B. Bagatti megtalálta. Az építészek ekkor a sziklafalba vágott sírt elkülönítették a sziklás együttestől, és lerombolták a körülötte levő sírokat. (Így tettek Rómában Szent Péter és Szent Lőrinc sírjánál is.) E kereszt formájú templom fölé épült később a nyolcszögű templom, amelyről csak leírásból tudunk. A keresztetek 1130 körül felépítették a felső templomot, de Szaladin szultán 1187-ben leromboltatta a hozzá tartozó bencés kolostorral együtt.

B. Bagatti megvizsgálta az üres sírt. Első megállapítása: a sírt elkülönítették az Olajfák hegyének sziklájától. A szikla nem nagyon kemény, és számos bevésés található rajta. Annak ellenére, hogy egy kereszt alakú templomot építettek megállapítható, hogy temető volt itt, mint a Szentsírnál is. Egy sírt elkülönítettek a többtől, és széles teret alakítottak ki mellette. Az elkülönített sírban megkülönböztetjük a sírkamrát és a szorosán vett sírt. 1973 júniusában eltávolították a márványlapot és a sírhoz jutottak: egy sziklapadhoz 46 cm-rel a padozat fölött. A számos üreg, amely a felületen látható, a régi zarándokok jámborságát mutatja: Mária sírjából „emléket” vittek haza magukkal. – A temető tanulmányozása az első századig vezet el bennünket. A temetkezési mód fejlődése ismert Palesztinában. Az első században sziklapadra helyezték a holttestet, a 3–4. században viszont szarkofág vagy koporsó módra vájták ki a sziklát, és ebbe helyezték a halottat.

B. Bagatti következtetéseit így összegezte: A sziklás zóna temető volt; a kis építményt, amely Mária sírját zárja magába, elválasztották a sziklától és kupolával fedték be. A sírkamrában csak ez az egyetlen sír található. Minden jel arra mutat, hogy ezt a sírt különös tisztelettel vették körül.

Hogyan lehet azonban azt az űrt kitölteni, amely az első századtól (Mária elszenderülésétől) az 5. századig (az első templom felépítéséig) terjed? A kánoni iratok semmit sem mondanak Mária haláláról, temetéséről és mennybeviteléről. Bagatti az apokrif írásokat használja fel, mert tanítás, történelmi és topográfiai adatok találhatóak bennük. Ezek között található a „Mária átmenetele” nevű palesztinai eredetű írás a 2. századból. Bizonyos Leukinosz munkája, aki később eretnek tanokba keveredett. Leukinosz leírása szerint Péter apostol parancsot kap, hogy temesse el Máriát. A Szentlélek előírja: „Vegyétek Máriát, menjetek ki Jeruzsálemből azon az úton, amely Jozafát völgyén át vezet az Olajfák hegyére. Ott lesz három barlang: egy nagy kívülről, majd egy másik és belül egy kis kamra fölemelt paddal, ide helyezzétek.” Látható, hogy ennek a szövegnek a szerzője ismerte ezeket a helyeket, még mielőtt a templom számára lerombolták volna a temetőt. A szövegek megegyeznek az archeológiai nyomokkal.

Marad még egy probléma: Miért hallgatnak a 4. századi zarándokok Mária sírjáról (Szent Jeromos, Egeria, Epiphanosz, Jeruzsálemi Kőrilliosz stb.)? B. Bagatti felelete: Mária sírját a zsidó-keresztények féltékenyen őrizték, s mivel ekkor már az egyetemes egyház peremére szorultak, nem engedték meg a pogány-keresztényeknek, hogy látogathassák a birtokukban levő helyeket. Ekkor már majdnem úgy voltak velük, mint a zsidók a számaritánusokkal. Ugyanez a helyzet a názáreti szentélynél és a Cenákulumnál is, amely szintén az övék volt. Az 5. században azután ezek a szent helyek is a pogány-keresztények birtokába jutottak, s ekkor épült Mária sírja fölé a szentély. B. Bagatti és társai sok homályt oszlattak el a sír rejtélyéről. Most már kevesebb kételkedéssel fogadjuk azt, amit a frank építők a sír bejárata fölé írtak: „Íme a Jozafát völgye, ahonnan az ösvény az ég felé vezet. Az Úr ígéretére támaszkodva itt temették el Máriát. Erről a

helyről vitették föl a mennybe szenny nélkül, a foglyok reménye, világossága és anyja.”

Az első názareti templom

A ferencesek 1730-ban engedélyt kaptak a török hatóságtól, hogy templomot építsenek az Angyali üdvözlés barlangja fölé. Hogy elkerüljék a törökök haragját és akadékoskodását, hat hónap alatt kellett felépíteni a templomot, amíg azok Mekkában voltak zarándoklaton. Ezt a szerény kis templomot 1955-ben lebontották, és helyébe építették a jelenlegi bazilikát. Ekkor volt alkalma B. Bagattinak, hogy alapos archeológiai kutatást végezzen ezen a helyen. Előkerült a fényes középkori templom alapja, számos szép faragvány és több oszlopfő. A keresztetek 1105 körül nem tettek mást, mint újjáépítették a maguk nagyszerű stílusában a szerény bizánci bazilikát, amelynek romjai az ásatás során előkerültek. A bizánci templom háromhajós volt, és hasonlított a többi palesztinai szentélyhez, különösen a Getszemáni-bazilikához. Ez arra enged következtetni, hogy az 5. század elején épült. Erről írja a piacenzai zarándok 570-ben: „Szűz Mária háza bazilika.” A templomot – valószínűleg 1009-ben – Hakim kalifa romboltatta le.

A legnagyobb meglepetés akkor várta B. Bagattit és csoportját, amikor kiemelték a bizánci mozaikpadlót, hogy a jelenlegi bazilika szintjére jussanak. Itt egy zsinagóga formában készült szent épület került elő a 3. századból. A számos grafittó, amelyeket szénnel vagy íróvesszővel rajzoltak a fehér vakolatra, azt bizonyítja, hogy ez keresztény szentély volt. Előkerültek azok a rajzok, zsidó-keresztény szimbólumok, amelyek Daniélou, B. Bagatti és E. Testa tanulmányai alapján már ismertek: az „Y” keresztező vonással, a „tau” a kereszttel vagy a zászló négy részre osztva, egy álló ember alakja, aki kozmikus keresztet tart a kezében. Mariológiai szempontból nagyon jelentős a következő lelet: egy oszlop alján, eléggé ügyetlen írással az angyali üdvözlés első két szava olvasható görögül „XE MAPIA”. A barlang az első században lakott hely volt, s a 2–3. században a názareti keresztények – akik összegyűltek Mária és József családja körül – az eredeti lakást kultuszhelyé alakították át. A különböző építészeti elemek, amelyeket a bizánci építmény alatt találtak (oszloptöredékek, oszlopfők, ív-kiindulások stb.) a 3. századi galileai zsinagógákra emlékeztetnek. Más részletek viszont arra utalnak, hogy itt zsinagóga-templomról van szó.

A bizánci templom főhajója alatt újabb meglepetés várta a kutatókat: egy sziklába vájt medence került elő, amelybe hét lépcsőn lehet lejutni. A medence fala grafittókkal van borítva (kereszt, bárka, 400 rovatos háló, kozmikus lépcső és más jelek). E. Testa ezeket zsidó-keresztény szimbólumoknak tartja, amelyek a keresztiségi beavatással kapcsolatosak. Hasonló medencét találtak még gazdagabb szimbolikus illusztrációkkal a Szent József-templom alatt, amely innen 100 méterre északra található. Ez megerősíti azt, hogy zsidó-keresztény közösség keresztelőmedencéjéről van szó, amely egyes jelek szerint régibb a szent épületnél.

Az Angyali üdvözlés barlangja mellett van egy kisebb barlang, amelyet „Konon barlangjának” neveznek. Konon Jézus rokonságához tartozott, és a Decius-féle üldözés idején (249–251) a kisázsiai Magidaszban szenvedett vértanúságot. Ebben a barlangban festmények, grafittók, egy medence s egy pad tanúsítják, hogy az egyik legrégebbi zsidó-keresztény szentélyben vagyunk. Egy vértanú oltár-sírja is található itt és görög nyelvű felirat: „Megemlékeztem a fényről. Úr Jézus, mentsd meg szolgálódat, Valériát. Tiszteletet adtam a feláldozottnak. És adom a pálmát a szenvedésnek (a menyasszonynak), azoknak, akik halálra adat-

tak Krisztusért. Ámen.” Egy másik felirat pedig hitvallás: „Úr Jézus, Isten Fia, irgalmazz!”

Mit bizonyítanak ezek a gazdag archeológiai leletek? B. Bagatti ásatásai és az irodalmi emlékek alapján világos, hogy Názáretben nemcsak zsidók, hanem zsidó-keresztények is éltek. Euszébiosz idézi egyháztörténetében Julius Africanus († 240 után) állítását, hogy Názáretben még élnek az Úr rokonai, és megőrizték a családfákat Názáretben és Kaukabbban. Ők alkották Názáretben a keresztény közösség magvát, és gondosan ápolták a hely hagyományait. Ők kapcsolták össze a zsidó ortodoxiát a keresztény ortodoxiával. Jogosan állítja G. Kroll: „Egy zsidó-keresztény istentiszteleti hely, egy zsinagóga-templom felfedezése a 2–3. századból azon a területen, amelyet a hagyomány az Angyali üdvözllet helyének tart, ezt a valószínűséget a bizonyosság szintjére emeli.”

Vita Kána kérdésében

Jézus első csodájának helye még bizonytalan. Először is tisztázni kellene, melyik az evangéliumi Kána: a Názárettől 9 km-re levő Kefr Kenna a tibériási úton vagy a keresztések által tisztelt Khirbet Qana (Kána romja) az akko-tibériási úton (nem messze Szefforisztól). Ma Kefr Kennában két templom is épült a csoda emlékére. A ferences templom alatt B. Bagatti két zsinagóga nyomát véli felfedezni. Úgy gondolja, hogy egyik ezek közül a zsidó-keresztényeké volt. Nem került elő bizánci korból való emlék. Khirbet Qana látogatott volt mind a bizánci, mind a kereszties időben. Középkori leletek kerültek elő: egy barlangban négy vakolatréteggel bevont fal grafitókkal, ami hosszú időn át tartó tiszteletet bizonyít. Gyors szondázás azonban sem forrást, sem a keresztések előtti kultuszt vagy római és bizánci nyomokat nem mutatott. A szisztematikus ásatások hozzájárultak majd meg a kívánt eredményt a két hellyel kapcsolatban.

A zsinagóga és „Péter háza” Kafarnaumban

A múlt században az „Úr városának” a helye is bizonytalan volt. Az első archeológiai misszió Tel Humnál – a bibliai Kafarnaumnál – nem talált mást, mint rommezőt, amelyet a bennszülöttek kőbányának tekintettek. A part hosszában lehetett látni egy kis elhomokosodott öblöt, amely Kafarnaum régi kikötője volt. A régi városból néhány oszloptörődék, olajprés és malomkő került elő, továbbá a legszebb galileai zsinagóga. (Ez utóbbit P. Orfali restaurálta nagy hozzáértéssel.) A kafarnaumi zsinagóga valószínűleg a 3. század végén vagy a 4. század elején épült. A 4. század végén a zarándokok még látták a híres zsinagógát, amelyet később egy félelmetes földrengés pusztított el.

Ha a jelenlegi zsinagóga több századdal későbbi Jézus koránál, hol van az evangéliumból ismert zsinagóga? Kafarnaum területén jelenleg nincs olyan jellegű épület, amely zsinagóga lehetett volna. V. Corbo 1981 nyarán bejelentette, hogy megtalálta az újszövetségi zsinagóga maradványait. A mai zsinagóga alatt két régebbi réteget talált. Az első réteg lakóházak fölött áll, amelyek a Kr. e. 1–2. századból valók. Amint a cserép- és pénzleletek bizonyítják, ezeket az épületeket lebontották, és egy közösségi épületet emeltek rájuk (ez a második réteg). Hogy ez zsinagóga volt, az bizonyítja, hogy a kultuszhelyek mindig ugyanott maradtak meg. Az új zsinagóga a régi épület alapjaira épült, amelyet valamikor a római százados építtetett (Lk 7, 9).

Kafarnaum másik nevezetessége „Péter háza”. Még P. Orfali tárta föl 1921-ben a nyolcszögű bizánci bazilika romjait, valamint a zsinagóga és a templom között levő épületeket is. 1968-ban Szent Péter és Pál 19. centenáriuma alkalmával kezdte el a Szentföldi Kusztódia újból az ásatásokat Kafarnaumban a

nyolcszögű bazilika helyén. Kiemelték a bazilika mozaikpadlóját, és alatta az első századból (az evangéliumi korból) mintegy tucatnyi ház került elő. Ezek közül vesznek egy szélesebb dimenziójú házat, amelyet a keresztények kultusz céljaira alakítottak át. Az ásatások megerősítik, hogy ez az épület Péter apostol háza volt. Mintegy 12 lakás veszi körül a termet, amelyet a legrégebbi idő óta tiszteltek a kafarnaumi zsidó-keresztények. A templom építője arra törekedett, hogy a központi oktagon a ház fölött legyen. Másfél méterre megemelte a padozatot, s így megőrizte az utókornak a tiszteletreméltó emlékeket. A bazilika alatt levő mintegy 12 lakás egyfajta kis szigetet alkot (lakásblokkot). A kerámia- és pénzleletek szerint a Kr. e. 1. századból valók. A házakat kötőanyag nélkül, kőből rakták.

A „kis sziget” keleti részén található az a ház, amelyet az első századtól kezdve tiszteltek, és „domus ecclesiae”-vá alakították át. A döngölt padlót kerámiadarabokból és gömbölyű kavicsból újrakészítették, a terem falait vakolattal, több színű díszítéssel látták el. A zarándokok ezeken a falakon hagyták hitük nyomait a grafitókkal. Az evangéliumokban többször hallunk erről a házról, s a grafitók is megerősítik, hogy ez a ház Péteré volt. E. Testa négy kötetben adta ki a grafitókat: 151 görög, 9 arám, 13 edesszai arám, 2 latin feliratot. Megtalálhatóak a zsidó-keresztény témák: az Ichtüsz, a Jézus-monogram (IC), a különböző kereszték, köztük a „Tau”, mint a választottak üdvözítő jele. Mindez Krisztus istenségének szimbolikus megvallása jóval Nicea előtt. A latin kultúra zarándokai emlékeznek Péter apostolra: saját háza falán görög betűkkel, de latinul olvasható Péter monogramja. Egy másik, latin nyelvű felirat így hangzik E. Testa szerint: „Péter Róma java” (protektora).

Az ásatások megmutatták, hogy az élet nem szűnt meg Péter házában egészen addig, amíg az 5. században föl nem épült a monumentális nyolcszögű templom. Szent Péter rokonságából való keresztények továbbra is ott laktak a ház körül, őrizték az evangéliumi emlékeket és kultuszhelyként tisztelték. Ez az első századokban változtatás nélkül történt. Később a kafarnaumi keresztény közösség megnagyobbította ezt a kis templomot és melléképületeket emelt köréje. E. Testa így összegezi megállapításait: Egyetlen más szentély, még a legnagyobb tisztelettel körülvett Szentsír és a Születés temploma sem dicsekedhet ilyen folyamatossággal, amely az evangéliumi időktől indul ki megszakítás nélkül.

II. János Pál pápa 1981. november 4-én áldotta meg a Péter háza fölé építendő emléktemplom alapkövét. (A kő a vatikáni grottából való, mely egészen közel van Péter apostol sírjához.) A szentély célja az lesz, hogy védje a romokat, és lehetőséget adjon a zarándokoknak, hogy a szent helyen szentmisén vehessenek részt.

A jeruzsálemi ferences biblikus intézet kutatásai ma két irányban haladnak: az irodalmi források és az archeológiai ásatások nyomán. A dokumentumok általában nem mennek vissza a 4. századnál korábbi időre. Ezért azt tartották, hogy sok hely hagyománya sem régebbi ennél az időnél. Hiányoztak az első három század emlékei. Az ásatások ezt az űrt töltötték ki és bizonyították, hogy sok kultuszhely hagyománya régebbi a bizánci szentélynél. Megállapították, hogy Galileában (főképpen Názáretben, Tibériásban, Szafforiszban és Kafarnaumban) zsidó-keresztények éltek, s köztük voltak Jézus rokonai is. Őrizték a szent helyeket és a családi hagyományt, és ezek körül ők szervezték a régi zsidó-keresztény közösség életét. A szakemberek szerint tanulmányozni kell a régi zsidó-keresztény irodalmat és mentalitást, amelyet általában „apokrif irodalom” néven ismerünk. Ezekből és az első négy század atyáinak írásaiból igen sok információt szerezhetünk a Palesztinában élt első közösségek életéről, amelyekről most bőven kerültek elő archeológiai emlékek is.